

Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Postbus 20011
2500 EA Den Haag

SECRETARIAAT KIESRAAD

Datum
4 februari 2014

Ons kenmerk
2014-0000041592

Uw kenmerk

Onderwerp
Reactie Rapport 'Elke Stem Telt - Elektronisch
stemmen en tellen'

Blad
1 van 8

Bezoekadres
Herengracht 21
2511 EG Den Haag

Postadres
Postbus 20011
2500 EA Den Haag

Internetadres
www.kiesraad.nl

Emailadres
kiesraad@kiesraad.nl

1. Inleiding

Op 18 december jl. verscheen het rapport van de Commissie onderzoek elektronisch stemmen in het stemlokaal, getiteld 'Elke stem telt - Elektronisch stemmen en tellen'. In het rapport adviseert de Commissie, die onder voorzitterschap stond van de heer W.I.I. van Beek, om het elektronisch stemmen en tellen in te voeren. De Kiesraad geeft u hierbij zijn visie op de voornaamste keuzes die in het rapport gemaakt zijn.

De Kiesraad waardeert dat u de Commissie-Van Beek heeft gevraagd om een oordeel te vormen over de eisen en voorwaarden voor de inzet van elektronische hulpmiddelen ter ondersteuning van het verkiezingsproces. De Kiesraad heeft hier in het verleden al vaker op aangedrongen, vanuit de gedachte dat de inzet van apparatuur de zorgvuldigheid en nauwgezetheid van het verkiezingsproces ten goede kan komen.

Met het oog op de door u aangekondigde kabinetsreactie gaat de Kiesraad hieronder in op het door de Commissie voorgestelde stelsysteem. Mocht het kabinetsstandpunt over het rapport daar aanleiding toe geven, dan gaat de Kiesraad op een later moment meer in detail in op de dan voorliggende voorstellen. Dit is vanzelfsprekend het geval als door de regering besluit om de huidige wijze van stemmen aan te passen in de wet- en regelgeving.

2. Samenvatting

De Kiesraad deelt het standpunt van de Commissie-Van Beek dat het verkiezingsproces gebaat is bij de inzet van ondersteunende apparatuur bij het telproces en bij voorkeur ook bij het stemproces. Met de Commissie is de Kiesraad

Datum
4 februari 2014

Ons kenmerk
2014-0000041592

Onderdeel
Secretariaat Kiesraad

Blad
2 van 8

van oordeel dat het telproces nauwkeuriger kan plaatsvinden dan nu met handmatig tellen het geval is. Ook het stemproces is naar het oordeel van de Kiesraad gebaat bij het gebruik van ondersteunende apparatuur. In de apparatuur kunnen voorzieningen worden aangebracht waardoor een grote groep kiezers met een fysieke beperking zelfstandig kan stemmen.

De Commissie bespreekt de voor- en nadelen van vier modellen. De Kiesraad ziet veel voordelen in het gebruik van een stemcomputer in het verkiezingsproces (model 1). De Kiesraad acht echter de invoering van model 1 (stemcomputer) op dit moment niet haalbaar. Enerzijds omdat volledige transparantie nog niet is gewaarborgd, anderzijds gezien de terughoudendheid op dit punt bij met name een aantal ICT-beveiligingsdeskundigen. De Kiesraad is van mening dat verdere onrust over de in te zetten middelen bij het stemproces moet worden vermeden. Model 4, het huidige stemproces, voldoet evenmin volgens de Kiesraad, gegeven de talrijke problemen die zich met name bij het tellen van de stemmen voordoen. Ook dit is schadelijk voor het vertrouwen van kiezers in het verkiezingsproces. Met de overige twee modellen, 2 en 3, kan de Kiesraad instemmen. Model 2 (stemmenprinter en stemmenteller) heeft daarbij het voordeel dat het naast de bevordering van de betrouwbaarheid en snelheid van het telproces ook de toegankelijkheid van het stemproces bevordert. Daarom ondersteunt de Kiesraad de keuze van de Commissie voor dit model. Mocht het niet tot invoering van model 2 komen, bijvoorbeeld vanwege budgettaire of technische belemmeringen, dan zal naar het oordeel van de Kiesraad in ieder geval de invoering van model 3 (elektronisch tellen) mogelijk moeten worden gemaakt.

De Kiesraad plaatst enkele kanttekeningen bij de eisen die de Commissie aan haar voorkeursvariant stelt. Zo wordt het verkiezingsproces zwaar belast als elk stembureau standaard controletellingen uitvoert om na te gaan of de apparatuur naar behoren heeft gewerkt. De Raad vraagt ook aandacht voor de opslag van de apparatuur en geeft in overweging deze bij (een aantal) gemeenten beveiligd op te slaan. Tevens komt het de betrouwbaarheid van de uitslag ten goede komen als de digitale bestanden van de telling in de stembureaus het uitgangspunt vormen voor de verdere vaststelling van de uitslag. Ten slotte gaat deze reactie nader in op enkele aan het systeem verbonden risico's, zoals compromitterende straling en de afhankelijkheid van één leverancier, en vraagt de Kiesraad aandacht voor de gevolgen van de voorstellen van de Commissie voor het tijdsplan van de vaststelling van de uitslag.

3. Inzet ondersteunende apparatuur in het verkiezingsproces

Bij de keuze van een stem- en telwijze is wat de Kiesraad betreft de hoofdvraag op welke wijze een betrouwbare uitslag tot stand kan komen. Met andere woorden, wat is de beste manier om ervoor te zorgen dat de individuele keuze van de kiezer zijn weerslag krijgt in de vastgestelde uitslag. De ervaring leert dat bij de huidige handmatige telling van de stembiljetten nogal wat fouten worden gemaakt. De Kiesraad is er mede op basis van de bevindingen van de Commissie-Van Beek van overtuigd dat de betrouwbaarheid van de telling geoptimaliseerd kan worden door ondersteunende apparatuur in het verkiezingsproces in te zetten. Met de Commissie

is de Kiesraad van oordeel dat het stellen van eisen aan de apparatuur en regelmatige toetsing aan die eisen door een onafhankelijke certificeerder noodzakelijk zijn om te monitoren of de apparatuur inderdaad voldoet en bijdraagt aan de totstandkoming van een betrouwbare uitslag.

4. Een nieuwe wijze van stemmen

De Commissie-Van Beek heeft verschillende varianten van stemmen en tellen onderzocht en komt tot de aanbeveling om ieder stembureau uit te rusten met een stemmenprinter waarmee kiezers hun keuze voor partij en kandidaat maken en op een stembiljet uitprinten. Vervolgens doet de kiezer zijn stembiljet in de stembus. Na afloop van de stemming worden alle stembiljetten elektronisch geteld met scanapparatuur. In het rapport wordt deze variant aangeduid als model 2. De andere varianten van elektronisch stemmen die de Commissie heeft gezien, zijn het stemmen en tellen met een stemcomputer, met papieren bewijs (model 1), en het stemmen met papieren biljetten en elektronisch tellen (model 3). Het huidige stemproces met papieren stembiljetten en handmatig tellen wordt aangeduid als model 4.

Toegankelijkheid en transparantie in stemproces

Het stemmen en tellen met een stemcomputer, met papieren bewijs (model 1), en het stemmen met een stemmenprinter en het tellen met een stemmenteller (model 2) hebben gemeen dat ze niet alleen het telproces, maar ook het stemproces elektronisch ondersteunen. Dit heeft als voordeel dat het voor een grote groep kiezers met een fysieke beperking mogelijk wordt om zelfstandig te stemmen.

Een systeem dat vergelijkbaar is met de oude stemcomputers, waarbij de stem van een kiezer direct in het apparaat wordt opgeslagen (model 1), heeft als belangrijk nadeel dat het weinig transparant is. Voor de kiezer is onvoldoende vast te stellen of zijn stem overeenkomstig zijn wens wordt geregistreerd en verwerkt. De Kiesraad is van oordeel dat voor een kiezer inzichtelijk moet zijn wat er met zijn stem in het apparaat gebeurt en vindt dat bij model 1 de waarborg transparantie niet voldoende is gegarandeerd. Met name door ICT-beveiligingsdeskundigen worden de risico's van dit systeem onder de aandacht gebracht. Ook internationaal gezien komt het gebruik van stemcomputers, waarin de stem van een kiezer meteen in het apparaat wordt opgeslagen oftewel 'Direct Recording Electronic'-apparatuur (DRE's), daarom weinig voor.

Conclusie voorkeursvariant

Gelet op de hiervoor beschreven punten acht de Kiesraad de invoering van model 1 momenteel niet opportuun. Voor de Kiesraad is vertrouwen in de ingezette apparatuur van groot belang. De Raad is van mening dat invoering van model 1 op dit moment nog te risicovol is. Van de drie andere varianten heeft model 2 het voordeel dat het naast de bevordering van de betrouwbaarheid en de snelheid van het telproces ook de toegankelijkheid van het stemproces bevordert. De Kiesraad onderkent dat met de invoering van model 2 mogelijk aanmerkelijke kosten kunnen zijn gemoeid, ook al is de exacte hoogte daarvan nog niet geheel duidelijk. De aanvaardbaarheid daarvan in budgettaire zin is primair ter afweging aan kabinet en

Datum
4 februari 2014

Ons kenmerk
2014-0000041592

Onderdeel
Secretariaat Kiesraad

Blad
4 van 8

volksvertegenwoordiging. Bij aanvaardbaarheid daarvan ondersteunt de Kiesraad de keuze van de Commissie voor dit model. Doorslaggevend daarbij is dat dit systeem voor kiezers transparanter werkt, in vergelijking met apparatuur die de stem van een kiezer meteen opslaat (model 1). Verder wordt in het systeem met een stemmenprinter en stemmenteller naast het telproces ook het stemproces ondersteund. Dit heeft in vergelijking met het huidige proces (model 4), of de door Commissie onderzochte variant waarin alleen het telproces elektronisch wordt ondersteund (model 3) het voordeel dat het voor aanzienlijk meer kiezers mogelijk wordt om zelfstandig hun stem uit te brengen.

Alleen elektronisch tellen als terugvaloptie

De Kiesraad is van oordeel dat het stemmen met papieren biljetten en elektronisch tellen (model 3), weliswaar niet de voorkeur heeft maar is van mening dat deze variant al belangrijke winst oplevert ten opzichte van de huidige handmatige telprocedure. Doordat de stembiljetten elektronisch worden geteld, is te verwachten dat minder fouten gemaakt worden. Voor deze variant is een nieuw model stembiljet vereist. Enige tijd geleden is in uw opdracht een onderzoek gestart naar een nieuw stembiljet dat elektronisch te tellen is.¹ Dit onderzoek is in afwachting van de bevindingen van de Commissie-Van Beek stopgezet. Indien alsnog voor model 3 wordt gekozen, bijvoorbeeld omdat model 2 niet haalbaar is, vraagt de Kiesraad bij de ontwikkeling van een nieuw stembiljet in het bijzonder aandacht voor de toegankelijkheid van het proces voor kiezers met een fysieke beperking.

5. Enkele risico's en eisen nader bezien

De Kiesraad is zich ervan bewust dat de (her)introduktie van apparatuur ter ondersteuning van het verkiezingsproces risico's met zich brengt. Het is echter belangrijk om te onderkennen dat dit geldt voor *alle* varianten van stemmen en tellen. Dit geldt zeker ook voor het huidige proces.

Door eisen aan de apparatuur te stellen en uitgebreide tests uit te voeren, kan een deel van de risico's worden weggenomen, maar sommige restrisico's moeten worden geaccepteerd. In de risicoanalyse in het rapport worden deze (rest)risico's van de verschillende varianten inzichtelijk gemaakt. Bij de keuze voor een variant moet derhalve niet alleen een afweging worden gemaakt tussen de voor- en nadelen; er dient tevens beoordeeld te worden of de daarbij behorende restrisico's aanvaardbaar zijn. De Kiesraad is van oordeel dat de door de Commissie benoemde risico's met betrekking tot zowel model 2 als 3 in voldoende mate door maatregelen af te dekken zijn. Waar dit niet het geval is, zijn deze restrisico's naar het oordeel van de Raad acceptabel, zeker in vergelijking met de kwetsbaarheden in het huidige proces. Het is uiteindelijk evenwel aan de politiek om een beslissing te nemen en om te beoordelen of de meerwaarde van een model de (rest)risico's en extra kosten rechtvaardigt.

Het kostenaspect, en daarmee ook de uitvoerbaarheid, is in belangrijke mate afhankelijk van de eisen die aan het systeem worden gesteld. Indien niet reële eisen

---

¹ Zie hierover Kamerstukken II 2012/13, 33 573, p. 1 en advies van de Kiesraad van 17 mei 2013, over het Tijdelijke experimentenbesluit waarin de Kiesraad ervoor pleit om het onderzoek naar een nieuw stembiljet voort te zetten.

Datum
4 februari 2014

Ons kenmerk
2014-0000041592

Onderdeel
Secretariaat Kiesraad

Blad
5 van 8

aan een systeem worden gesteld en er niet in voldoende mate een vergelijking wordt getrokken met de risico's van het bestaande systeem, dan bestaat het gevaar dat mogelijke en op zich wenselijke verbeteringen van het proces, achterwege blijven op grond van onevenwichtige afwegingen. De aan een systeem gestelde eisen kunnen daarnaast het proces tijdrovender en ingewikkelder maken en daardoor zelfs extra risico's oproepen.

Met het oog hierop plaatst de Kiesraad enkele kanttekeningen bij de door de Commissie-Van Beek gekozen invulling van een aantal eisen. Het betreft de risico's en daarmee samenhangende eisen met betrekking tot compromitterende straling, de controletellingen en de door de Commissie voorgestelde herverdeling van verantwoordelijkheden in het verkiezingsproces, in het bijzonder de verantwoordelijkheid voor opslag en beheer van de apparatuur.

Compromitterende straling

De Commissie adviseert met betrekking tot de stemmenprinter maatregelen te nemen om te voorkomen dat de apparatuur kan worden afgeluisterd. De Commissie geeft aan dat er significante kosten verbonden zijn aan het treffen van deze maatregelen. Tegelijkertijd wordt in het rapport aangegeven dat het niet reëel is om te verwachten dat apparatuur 100% te beveiligen is tegen het afluisteren van deze straling. De Kiesraad vraagt zich af of de kosten en inspanningen die deze maatregelen impliceren wel opwegen tegen de effectiviteit van de maatregelen en de omvang van de risico's. Bij dit oordeel weegt de Kiesraad een aantal zaken mee. In de eerste plaats biedt de norm die de Commissie adviseert, geen volledige bescherming tegen het mogelijk afluisteren van straling, maar slechts een beperkte (vanaf 8 meter). De Kiesraad heeft verder zijn twijfels bij de praktische uitvoering van dit voorstel, nu onduidelijk is wat de (NAVO)-norm inhoudt waaraan de apparatuur moet voldoen. De Kiesraad wijst voorts op de taken, positie en verantwoordelijkheden van de stembureauleden (en in het bijzonder van de voorzitter). Van hen mag worden verwacht dat zij toezicht houden en in geval van zorg of twijfel optreden tegen mogelijke overtredingen. Hiermee is niet gezegd dat er geen maatregelen tegen het mogelijk afluisteren van de straling noodzakelijk zijn. Het voorstel van de Commissie om pogingen om de integriteit van het verkiezingsproces te schenden, waaronder het afluisteren van de straling, strafbaar te stellen acht de Kiesraad nuttig.

Controletellingen

De Commissie geeft aan dat het in haar ogen noodzakelijk is om standaard controletellingen uit te voeren om na te gaan of de gebruikte apparatuur goed heeft gefunctioneerd. In het huidige stelsel worden alleen hertellingen uitgevoerd als daar aanleiding toe is, bijvoorbeeld omdat er bij de telling fouten zijn gemaakt die van invloed kunnen zijn op de zetelverdeling. Naar het oordeel van de Kiesraad is het niet wenselijk om standaard controletellingen plaats te laten vinden, wanneer deze uitsluitend tot doel hebben vast te stellen of de apparatuur goed heeft gewerkt.

Het standaard laten plaatsvinden van controletellingen in alle stembureaus zal het proces rondom de vaststelling van de uitslag vertragen en complexer maken. De vraag of een machine goed gefunctioneerd heeft, kan onmogelijk los worden gezien van de vraag of een verkiezing rechtmatig heeft plaatsgevonden. Het rapport van de

Datum
4 februari 2014

Ons kenmerk
2014-0000041592

Onderdeel
Secretariaat Kiesraad

Blad
6 van 8

Commissie lijkt dit onvoldoende te onderkennen. De Commissie bepleit in dezen toepassing van de systematiek van de zogeheten risicomijdende controletellingen, parallel uit te voeren aan de reguliere tellingen. Dit laatste suggereert dat de stembureaus zelf de controletellingen uitvoeren, aansluitend op het eigenlijke telproces. Het is de vraag of dat wenselijk is. In de huidige situatie worden hertellingen uitgevoerd door andere personen dan de stembureauleden die verantwoordelijk zijn voor de aanvankelijke uitslag. Dit vormt een extra waarborg, bijvoorbeeld tegen mogelijke fraude. Het is voorts de vraag of het voorstel van de Commissie in de praktijk uitvoerbaar is, omdat het voor de toepassing van de systematiek van de risicomijdende controletellingen noodzakelijk is dat bekend is wat het stemverschil is tussen de lijsten bij toewijzing van de laatste restzetel. Dat laatste gegeven is evenwel pas op het niveau van het centraal stembureau vast te stellen, enkele dagen na de dag van stemming.

De Kiesraad is van oordeel dat hertellingen (dan wel controletellingen) alleen uitgevoerd moeten worden als er een ernstig vermoeden bestaat dat zich bij de stemopneming ongeoorloofde omstandigheden hebben voorgedaan, die van invloed kunnen zijn op de zetelverdeling.² Hierbij kan gedacht worden aan fouten van stembureauleden, maar ook aan niet (goed) werkende apparatuur. De combinatie van certificering en het vooraf testen van de apparatuur – en zo nodig het na afloop van de stemming uitlezen van de loggegevens van de apparatuur – biedt naar het oordeel van de Kiesraad voldoende waarborg voor een adequaat telresultaat in de stembureaus.

Herverdeling verantwoordelijkheden in verkiezingsproces

In haar rapport geeft de Commissie aan dat de introductie van elektronisch stemmen en tellen onontkoombaar leidt tot een wijziging in de verdeling van verantwoordelijkheden tussen de voornaamste actoren in het verkiezingsproces. Met name is het volgens de Commissie te prefereren dat de minister van BZK verantwoordelijk is voor de elektronische hulpmiddelen die bij verkiezingen worden ingezet. De Commissie stelt voor om hiertoe een centrale beheersorganisatie in het leven te roepen. De Kiesraad benadrukt dat gemeenten een onmisbare rol spelen in het verkiezingsproces en is van mening dat ze ook in de toekomst hun verantwoordelijkheid moeten kunnen nemen voor de uitvoering van verkiezingen. De door de Commissie bepleite rol van een centrale beheersorganisatie voor de in te zetten apparatuur moet in de ogen van de Kiesraad ondersteunend aan de rol van de gemeenten zijn. De Kiesraad vraagt de regering in haar besluitvorming naar aanleiding van het rapport hiermee rekening te houden.

Tot 2007 waren gemeenten vrij in hun keuze wat betreft het stemmen met behulp van stemmachines danwel stembiljetten. De keuzevrijheid van gemeenten was in lijn met de decentrale opzet van ons verkiezingssysteem en was het logisch gevolg van het feit dat gemeenten ook zelf de verkiezingen bekostigden. De Kiesraad merkt op dat de voorgestelde uniforme stem- en telwijze en centrale verwerving en beheer het belang van goede afspraken tussen rijksoverheid en gemeenten over de financiering impliceert.

---

² In aansluiting op het huidige artikel P 21 in de Kieswet.

Meer algemeen vraagt de Kiesraad aandacht voor de taak- en verantwoordelijkheidsverdeling in de Kieswet. Hoe meer de verantwoordelijkheden over verschillende organen worden verdeeld, hoe meer onduidelijkheden hier in de praktijk over kunnen ontstaan. Om misverstanden te voorkomen, pleit de Kiesraad voor een heldere taakafbakening in de wet, zodat duidelijk is wie waarvoor verantwoordelijk is.

Opslag en distributie apparatuur

De Commissie pleit voor opslag van de apparatuur in circa vijf regionale centra in Nederland. Onderhoud, configureren en testen vinden op deze locaties plaats, onder verantwoordelijkheid van de centrale beheersorganisatie. De uitrol naar gemeenten vindt twee weken voor de verkiezingen plaats. Op de dag van de stemming wordt de apparatuur vervolgens overgebracht naar de stemlokalen. De Kiesraad is van oordeel dat het proces van opslag en distributie onderbelicht is in het rapport. Verschillende kwetsbaarheden blijven onbesproken. Zo heeft het bijvoorbeeld weinig nut om strenge beveiligingseisen te stellen aan de regionale opslagcentra als deze eisen niet ook van toepassing zijn op de opslag van de apparatuur bij de gemeenten in de twee weken voorafgaand aan de verkiezing. Ervan uitgaande dat gemeenten ook voor beveiligde opslag van de apparatuur moeten zorgen, dat het wenselijk is om het aantal vervoersbewegingen van de apparatuur zoveel mogelijk te beperken en om er zeker van te zijn dat deze tijdig voorafgaand aan de opening van de stembureaus aanwezig en operationeel is, geeft de Kiesraad u in overweging om de apparatuur permanent beveiligd bij (een aantal) gemeenten op te slaan. Een centrale, maar ambulante, beheersorganisatie kan dan ter plekke de apparatuur beheren.

Afhankelijkheid leverancier

De Commissie stelt voor de in te zetten apparatuur af te nemen bij één leverancier, aangezien de inzet van meerdere leveranciers het proces van voorbereiding aanzienlijk complexer zou maken. Naar het oordeel van de Raad zijn maatregelen nodig om een te grote mate van afhankelijkheid te voorkomen. Te denken valt aan een garantie van levering van apparatuur, onderdelen en expertise voor een van tevoren vastgestelde periode, maar ook aan het opbouwen en vasthouden van voldoende eigen deskundigheid inzake de apparatuur. Overigens bestaat een vergelijkbare afhankelijkheidsrelatie óók met een certificeerder. In het rapport wordt aangegeven dat er slechts enkele instanties zijn die aan de daaraan te stellen voorwaarden voldoen.

Papieren proces leidend

Het papieren proces is voor de Commissie leidend. Dit is terug te zien op verschillende momenten in het proces. Op het moment dat een kiezer stemt, kan de kiezer met behulp van de stemprint verifiëren of zijn stem correct is uitgebracht. Maar ook na afloop van de telling wordt het resultaat van de telling zowel digitaal opgeslagen als geprint. Zowel het digitale bestand als de papieren print met de telling wordt vervolgens naar de gemeente gebracht om te worden verwerkt bij het vaststellen van de uitslag op gemeentelijk niveau.

De papieren print met de telling is leidend in de verdere verwerking. Deze verwerking gebeurt door de gemeente met behulp van de Ondersteunende Software

Datum
4 februari 2014

Ons kenmerk
2014-0000041592

Onderdeel
Secretariaat Kiesraad

Blad
8 van 8

Verkiezingen (OSV) in de vorm van een dubbele invoer, om fouten bij het handmatig invoeren te voorkomen. De Commissie adviseert, ook nu de uitslag op een digitale gegevensdrager beschikbaar is, de definitieve invoer te doen aan de hand van het papieren proces-verbaal. De Kiesraad is van oordeel dat een handmatige invoer van gegevens omslachtig is en meer nadelen dan voordelen heeft. De kans is groot dat er bij de overname van gegevens fouten worden gemaakt, zowel in het stemlokaal als bij de gemeente. Dit komt de betrouwbaarheid van de uitslag niet ten goede. De Kiesraad adviseert om uit te gaan van de digitale bestanden en als extra check de ingevoerde gegevens naast de gegevens op papier te leggen. De digitale gegevens worden op deze manier gebruikt zonder afbreuk te doen aan het uitgangspunt dat het papieren proces leidend is.

6. Tot slot

Tijdspad

Het verkiezingsproces is een proces onder tijdsdruk; er is weinig tot geen ruimte voor uitloop van activiteiten. De voorstellen van de Commissie hebben op verschillende momenten gevolgen voor het tijdspad. Te denken valt bijvoorbeeld aan het certificeringsproces van de in te zetten apparatuur. Eerder kwamen reeds de controletellingen ter sprake. De Kiesraad vraagt bij de verdere besluitvorming aandacht voor de gevolgen van het advies van de Commissie voor het tijdspad van de vaststelling van de verkiezingsuitslag.

Invoeringsstrategie

Tot besluit merkt de Kiesraad op dat hij het met de Commissie eens is dat het bij ingrijpende wijzigingen in het verkiezingsproces noodzakelijk is om eerst op kleine schaal ervaring op te doen. De Raad is er dan ook voorstander van om bij eventuele invoering van een nieuwe stem- en of telmethode gebruik te maken van experimenteerwetgeving.

DE KIESRAAD
voor deze,

H.R.B.M. Kummeling
voorzitter

M. Bakker
secretaris-directeur